

AZ ÍROTT NYELV ÉS A NYELVTANÍRÓK SZEREPE EGY STABIL VÁLTAKOZÁS FÖNNTARTÁSÁBAN

NÉMETH MIKLÓS

„A szollásban-is sok rut illetlenségek vagynak, melyek-is ez okbol származtak, hogy senki a' szóknak tulajdon-ságikat fel nem keresi, sem azokat a' több nyelvekhez, és ezen nyelvbéli hasonló szollásokhoz, nem alkalmaztatja, hanem csak kiki a' mint tsetsemő korában szollni tanult, öreg-korában-is úgy szoll; melly miatt ez az ékes, és bölts nyelv igen meg-otrombúlt, és elparasztúlt.”

(Geleji Katona István, 1645)

Prológus

Előadásom elméleti célja, hogy a nyelvi változás és az írott nyelv kapcsolatrendszerének egy kevésbé tárgyalt vetületére hívja föl a figyelmet, gyakorlati haszna pedig talán az lehet, hogy egy több kutató által (Váradi 1990; Kontra 1998; Németh 2002) stabil váltakozásnak tekintett nyelvi jelenség több évszázadon átívelő fönnmaradását indokolni tudjuk. Az írott és beszélt nyelv, valamint a nyelvi változások kapcsolatát tárgyalván elsőként mindig az jut eszünkbe, hogy a nyelvi változás a beszédből indul, az írott nyelvi közeg pedig konzerválja a nyelvi változás előtti állapotokat. Ugyanakkor Benkő Loránd a nyelvi változások kérdéseit tárgyaló tankönyvében (1987: 237) figyelmeztet egy különleges változástípusra: az írott nyelvnek a beszélt nyelvre gyakorolt hatásáról ír abban a fejezetben, amely *Az írás szerepe a nyelv történetében* címet viseli. Az írott nyelv szerepét legfőképpen a nyelvi standardok kiformalódásában véli bemutatathatónak. Emlékeztet arra (241), hogy az írott nyelv tekintélye növekedésével párhuzamosan egyre nagyobb hatást gyakorol a beszélt nyelvre, és hogy bizonyos, időrendiségükben másodlagos mai szóbeli ejtismódok a régi írott nyelvnek köszönhetőek. Magyar nyelvtörténeti példája ennek a régi írott *Zala* földrajzi névnek a *Szala* ejtés ellenében mára már kizárólagossá vált *Zala* ejtismódja (241), vagy az általa rohamosan terjedőnek tekintett, kiejtésünkben jól észlelhető, az írásképhez közelítő jelenségek, mint például az *egyszer* szó *egyszer* ejtése a korábbiak tekintett *eccer* rovására, vagy a *kisebb* szónak írásképp szerinti ejtése. Az írott nyelvi jelölés szerinti ejtést, azaz a „szóban lévő befolyásolási irány legjellemzőbb tünetét, a betűejtést” e helyütt említi, mint olyan tényezőt, amely a szavak írásképp szerinti ejtését hozza vissza a beszédfolyamatokban már megváltozott szóalakváltozatok rovására. Ebben a folyamatban kulcsszerepe van az írott nyelv magas társadalmi tekintélyének: ennek következtében ugyanis a beszélő azt hiszi, hogy akkor beszél szépen, ha az írott nyelvet követi szóbeli megnyilatkozásában.

Előföltevésem az, hogy talán akaratukon kívül, de hasonló úton jártak a nyelvi sztenderdizációs folyamatokban fontos szerepet játszó régi nyelvtaníróink is.

A jelenség

Az inessivusi *-ban/-ben* ragban megjelenő nyelvi váltakozást vizsgálva arra a kérdésre keresem a választ, hogy miként maradhattak fönn, sőt válhattak a szóbeliségben presztízs változáttá olyan nyelvi megoldások, amelyeket – véleményem szerint –

évszázadokon át nem használtak a beszélők a szóbeli kommunikációban, mi több: a formális szituációkat leszámítva ma sem használják. Ha sikerül bizonyítanom, hogy a tárgyalandó nyelvi változóknak mára a nyelvi sztenderd részévé lett változatai nyelvföldrajzilag számottevő kiterjedést sehol nem értek el az utóbbi néhány évszázadban, akkor ezekről nem mondhatjuk, hogy valamely nyelvjárási jelenség emelkedett be az irodalmi nyelvbe, a jelenség forrását tehát másutt kell keresnünk.

Valamilyen módon magyaráznunk kell azt a tényt is, hogy egy gyakori határozóragban mutatkozó morfológiai váltakozás a kései ómagyar kor óta fönnáll a magyar nyelvben, ugyanakkor ez a váltakozás nem vezet sehová abban az értelemben, hogy egyik változat sem képes kiszorítani a másikat a nyelvrendszerből: tehát a váltakozás nem indukál nyelvi változást. Azt, hogy a váltakozás gyökerei a kései ómagyar korba nyúlnak vissza, előadásomban nem kívánom bizonyítani, itt csak emlékeztetnék Korompay gazdag kései ómagyar kori anyagra építő munkájára (1992). A rag egyszerűsödésével kapcsolatban hasonló véleményen van (Berrár 1959: 36) is.

Azt az állításomat viszont mindenképpen indokolnom kell, hogy az inessivusi *-ban/-ben* a szóbeliségben talán több évszázadon keresztül nem létezett, hiszen ha ezt bizonyítom, valóban az írott nyelvet kell tekintenünk a nazálisos változat egyetlen éltető közegének. Másfelől az eddigi szakirodalom inkább váltakozásról, mint a szóbeliségben történt teljes kihalásról ír a *-ban/-ben* kapcsán. Lássuk tehát a rag változataira vonatkozó bizonyítékokat!

Mindig volt-e *-ban/-ben* ragváltozat a beszélt nyelvváltozatokban?

Próbáljuk meg ezek után azt rekonstruálni, mi történhetett a beszélt nyelvben az ómagyar kor lezárulta óta! Ehhez támpontként érdemes néhány nyelvi tényt figyelembe vennünk.

A kódexek írásbeliségének zavarokat tükröző három típusa arról győz meg minket, hogy a rag végi *-n* lekopása már a Jókai-kódex keletkezése idején előrehaladt bizonyos nyelvváltozatokban (a kérdésről részletesen ír Korompay 1992: 355–410).

A nyelvatanírók előtti szerzők bizonytalanságai, pl. Calepinus. A kódexek kora után, Geleji munkájának megjelenése előtt mutatja a bizonytalanságot Calepinus szótára (1585), ahol a következő túlhelyesbítéses példákat találjuk: „*in – Ben, ban (...). In manum dare – Kézben adni. In mentem venit – Eszem ben vitot. (sic!)*”

A nyelvatanírók Szathmári (1968) tanúsága szerint többségükben úgy érezték, hogy munkájukban ki kell térniük a *-ba/-be* és *-ban/-ben* használati szabályaira. Mi mást tükröz ez a rendteremtési igény, mint azt, hogy tévesnek/helytelennek tartják saját koruk nyelvhasználatát? A nyelvatanírók, közelebbről Geleji Katona István szerepéről részletesen fogok szólni a későbbiekben.

A magyar nyelvjárások kutatói közül Horger (1934: 125) az elsők között írja le, hogy a népnyelvben nincsen *-ban/-ben* rag: „A *-ban, -ben* rag szinte teljesen elavult a nép nyelvében; helyette általában a *-ba, -be* ragot használják.” Hasonló kép tükröződik Kiss Jenő (2001: 358) kijelentésében, noha ő árnyaltabban fogalmaz: „Nyelvjárásainkban igen ritka a *-ba/-be* rag. Helyét a hol? kérdésre felelő *-ba/-be* tölti be” (erre az árnyaltabb megfogalmazásra a későbbiekben még visszatérünk). A magyar nyelvföldrajzi kutatások legnagyobb szintézise, a *Magyar nyelvjárások atlasza* igen meglepő és egységes képet tár elénk az inessivusi (és az illativusi) rag használatával kapcsolatban. A két rag használatának szabályait az alábbiakban foglalhatjuk össze. Az inessivusi (*-ban*) változót vizsgálják az MNyA. 1100. (*házban*) és 1110. (*kertben*) lapok, de a

-ban/-ben élő alakváltozatainak vizsgálatára alkalmas az 1131. (*hajnalban*) lap is: a három térképlapon nincsen olyan kutatópont, ahol a rag *n*-jét ejtették volna az adatközlők (bővebben l. Németh 2002). Hasonlóan homogén képet kapunk az illativusi rag alakjával kapcsolatban is. Az illativusi funkciót kutatja az 1045. (*kezébe*) és 1101. (*házba*) és 1111. (*kertbe*) térképlap. Ezeken is mindenütt *-ba/-be* ragokat találunk, és egyetlen túlhelyesbítéses *-ban/-ben* alakot sem kapunk a három térképlapon. Mit mutatnak tehát számunkra az MNyA. térképlapjai? Azt, hogy a magyar nyelvjárások között nincs különbség abban, hogy mind illativusi funkcióban, mind pedig inessivusi funkcióban kizárólag a *-ba/-be* ragot használják a beszélők, azaz az inessivusi *-ban/-ben* a nyelvjárásokban mindenütt elveszítette *n*-jét. Ez a jelenség tehát semmiféle nyelvföldrajzi megoszlást nem mutat, mint ahogyan önmagán belüli váltakozást sem (a mássalhangzó meglétét v. hiányát illetően). Ennek megfelelően nem értékelhetjük nyelvjárási jelensékként sem, mert nem lehet a magyar nyelvterület egyik felét a másikkal szembeállítani a fönti változók különböző értékei alapján. Mivel a nyelvjárási kép ilyen egységes, és amúgy sincsen tudomásunk a szóvégi *-n* lekopásáról az utóbbi néhány évszázad nyelvjárástörténetében, ezért jogosan föltételezzük, hogy az MNyA.-ból élénk táruuló kép egy a nyelvterület egészét érintő, a beszélt nyelvben közel száz százalékosan érvényesülő, igen régi tendenciát tükröz. De vajon meg tudjuk-e határozni az *-n* eltűnésének kronológiai kereteit? Ehhez a nyelvföldrajz nyújt ismét segítséget.

Eddig nem vonták be a kérdéskörbe a moldvai nyelvszigeteket, amelyek létüket annak köszönhetik, hogy hozzávetőlegesen hat évszázaddal ezelőtt Moldvába költöztek magyar anyanyelvű beszélők jelentős csoportjai Erdély és a Mezőség területéről (Kiss 2001: 317). Az ő raghasználatuk kulcsfontosságú, hiszen hosszú századokon át nem volt élő nyelvi kapcsolatrendszerük a magyar nyelvterület többi részével, neologizmusaik alapvetően az őket körülölelő román nyelvű beszélőközösség kontaktushatásának köszönhetők. Vajon van-e adat az ő nyelvükben a *-ban/-ben* ragváltozatra? A moldvai csángó nyelvjárás atlaszának eddig megjelent kötetei nem fordítanak akkora figyelmet a grammatikai változókra, mint az MNyA., de szerencsére a lexikai kötetekben is rákérdeznek két *-ban/-ben* ragos időhatározóra: *hajnalban* (564) és *délben* (565). A két térképlapon egyetlen *n*-es ragváltozatot sem találunk!¹ (Arra is emlékeztetnünk kell ugyanakkor, hogy a *-ba/-be* mellett a *-kor* ragot is használják a fenti két időhatározószóban.) Ha az időhatározószóiban eltűnt a rag *n*-je, joggal gondolhatjuk, hogy ugyanez történt a helyhatározói esetrendszerben is, tehát a hol kérdésre is *-ba/-be* a válasz. Ezt az eloszlást pedig úgy értelmezhetjük, hogy a rag *n*-je valószínűleg már a csángók migrációja előtt lekopott a kirajzási nyelvföldrajzi régióban, és ők már egy ilyen, csak a *-ba/-be* ragot ismerő változatot vittek magukkal az új moldvai nyelvi környezetbe. Persze azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy az összefüggő magyar nyelvterületen és a nyelvszigeteken egymástól független, konvergens folyamatok játszódtak le, de ez kevésbé valószínű. Ez utóbbi lehetőséget gyengíti a moldvai csángó kutatópontok teljesen homogén jellege, és az általam a föntiekben ismertetett négy másik érv is.

Véleményem szerint tehát a kódexek kora utáni időszaktól fogva a magyar nyelvterület egészen szinte kizárólag a *-ba/-be* ragot használták a beszélők. A másik

¹ Mivel a *télen* és *nyáron* időhatározókat is a *télben*, *nyárban* szavakkal fejezik ki, így ezeken a térképlapokon is tanulmányozható a nazálisos változat teljes hiánya (555. és 557.).

változatot az írott nyelv tartotta életben. Az írott nyelv felhőrégiói azonban sokáig nem voltak szoros kapcsolatban a mindennapok beszélt nyelvével, az „elparasztult” (Geleji) szóbeliséggel. Ha ekkor és a következő időszakban nem lett volna már kiterjedt magyar nyelvű írásbeliség, ha nem kezdődik meg a magyar nyelv sztenderdizálódása az írott nyelvre alapozva, akkor a *-ban/-ben* eltűnt volna nyelvünkben – talán egy-két ragszilárdulásos reliktumban hagyván hírt magáról. A *-ban/-ben* esetében tehát egy kronológiai egybeesés szolgált mentsvárként: amikor a rag eredetibb, nazálisos változata eltűnik a beszélt nyelvváltozatokból, akkor már a jelentős írásbeliség és az azt működtető társadalmi csoport képes fenntartani a ragnak a korábbi nyelvéllapokra utaló változatát. Sőt a ragnak azután ez a már teljesen visszaszorult formája a nyelvtanírók rendszeralkotó igényeinek köszönhetően bekerül a nyelv használatát ismertető korai magyar nyelvtanokba: a nyelvtani funkciómegkülönböztetésre és a régebbi korok írott emlékeire való hivatkozással. Ez a kodifikációs folyamat természetszerűen társadalmilag elszigetelt, nem jelentős hatású tevékenység lehetett mindaddig, amíg az oktatás széles körűvé válása nem teremtette meg a kodifikált formák intézményesített terjesztésének/terjedésének lehetőségét, míg a közoktatás javaiból már széles társadalmi rétegek nem részesültek, akiknek így a normatív nyelvváltozatot is alkalmuk nyílt megismerni vernakuláris stílusuk mellett – főként az oktatási rendszerben való részvételüknek köszönhetően.

Hogy ez így lehetett, azt jól mutatják a nyelvatlaszok adatai. Hiszen kik nem ejtették a főnti mássalhangzókat? A gondosan kiválasztott adatközlők, akiket az előre kidolgozott elveknek megfelelően jelöltek ki. Ezen elvek (l. Deme – Imre 1975: 175–80) kimondták, hogy az ideális adatközlő helybeli születésű, elsősorban földműves, lehetőleg közép- vagy időskorú, és nincsen az elemi iskolánál magasabb végzettsége (ha volt, ezt külön jelölték a kérdőíven). Az MNyA. adatközlőit tehát nyelvi szocializációjuknál, szociokulturális sajátosságaiknál fogva nem – vagy csak kevésbé – érintették meg azok az előírások, amelyeket az oktatási rendszer, a nyelvművelő irodalom plántált az emberekbe. Amikor az atlasz adatgyűjtői a népnyelv beszélőit keresték, akkor éppen a köznyelvi és irodalmi nyelvi befolyást igyekeztek kizárni a kiválasztott adatközlők esetében, ezért nem is olyan meglepő, hogy nem találunk az MNyA.-ban inessivusi *-ban/-ben* és hiperkorrekt illativusi *-ban/-ben* alakot sem. A nyelvjárásokra ható köznyelvi befolyás erősödésével természetesen várható, hogy a nazálisos forma lassan behatol a dialektusokba is, nyelvjárási változásvizsgálatokkal ezt is érdemes lenne kutatni. Talán már ezt a tendenciát érzékelteti Kiss Jenő (2001: 358) óvatosabb megfogalmazása is.

Akik kezdik visszajára fordítani a nyelvi változást: régi nyelvtaníróink szerepe

Az előadás mottójaként választott idézet szemlélteti azt, hogy a magyar nyelvi norma korai kiművelői hogyan ítélték meg saját koruk parole-jelenségeit, és egyszerűen azt is, hogy a beszélt nyelvben tapasztalt változásokhoz inkább negatív attitűddel viszonyultak. És hogy miért szükséges ebben az előadásban a régi nyelvtanírókkal foglalkozni? Hát azért, mert véleményem szerint jelentős szerepük volt abban, hogy az inessivusi rag *n*-je a sztenderdizált nyelvváltozatban a helyén maradt – vagy sokkal inkább: visszakerült helyére.

Kérdéseink megválaszolásához előbb lássunk egy másik idézetet – Geleji Kátóna (1645) már idézett munkájában így ír:

„De a' mint egyéb nyelvekben, tsaknem minden száz esztendőnként nagy változás szokott esni: ugy a' Magyar-is e'nyi üdök alatt, ugy mint a' Babylon tornyának építtetésétől fogva, mind az írásnak, s' mind a' szollásnak modjában, nem kitsiny változást szenvedett, ugy mint melly immár a maga tulajdon bötüit el-hagyván, idegen Deák bötükkel irattatik, s' azon-is pedig felette különbözöjül, és vétkesül. Mert inkább mindenek a'nak irattatásábantsak a' pronuntiatiot, a'ki-mondatának sonussát, a'mint a' szók a'ban esnek, követik, s azoknak pedig gyükereiket, eredeteket, és természetiket tsak nem-is vizsgálják, s' innen vagyon, hogy tsak nem menyi Magyar vagyon, meg a'nyi modon ir. (...) Mert a szoknak és dolgoknak nem tsak hejokat koczogtatván, hanem ugyan bélekre-is bé-hatván, azoknak mind le-irattatásoknak, s' mind ki-mondattatásoknak nem tsak szokási, hanem ugyan természeti, modjokat-is (az én ítéletetském szerént) alkalmasint fel-találtam, és a'szerént ez kis munkátskám-at-is irtam.”

Geleji egy korábbi, idillinek tekintett nyelvállapotot vet össze saját kora romlott, tehát javítandó nyelvhasználatával. (Ez az attitűd talán öregebb, mint a történelem.) A főtieket úgy is értelmezhetjük, hogy a megtörtént nyelvi változásokat észleli, mérlegeli – és azok könnyűnek találtnak. A nyelvi norma rögzítője kárhozzátja tehát a nyelvi változást, a beszédben végbement folyamatokat. Nem tartja jónak, hogy az írott nyelvi megnyilatkozások is a beszédszakás hatása alá kerülnek, azaz a szavak leírásában a kortársak a szóbeli ejtéshez közelítenek. Ezt a helyzetet kívánja programszerűen megváltoztatni – úgy tetszik forrásunk alapján, hogy nemcsak az írott nyelvben.

De mi van a mérleg másik serpenyőjében? Mihez képest marasztalja el kortársainak nyelvhasználatát? A nyelvszokás, az úzus elé helyezi jelentőségében az etimológiát, a szavak természetét, azaz a szóelemző elvet hangsúlyozza munkája elméleti fejtegetésében – ahogyan Szathmári (1968: 239) is megállapítja. De legalább ilyen fontos, hogy legfőbb viszonyítási pontja a korábbi nyelvállapot – erre sok tartalmi elem utal szövegében.

Ha a kortársak beszéde elkorcsosult, akkor a program nem lehet más, mint a visszatérés a kiinduló állapotba, amelyet jobbnak/értékesebbnek tekintenek. De honnan ismerik az első magyar nyelvtanok szerzői a korábbi korok nyelvállapotát? Nem lévén hangfölvételek, maradnak számukra a nyelvemlékek szövegei. Szathmári (1968: 240) is utal rá, hogy Geleji ismerhette a régi nyelvemlékek helyeírását és nyelvét. A régi nyelv a hivatkozási alap érvelésében, amelyet bátran helyettesíthetünk más jelzős szerkezettel is: a régi írott nyelv. És ez a döntő mozzanat érvelésem szempontjából, hiszen miféle forrásai lehettek volna Geleji Katonának vagy Szenczi Molnár Albertnek az őket megelőző korok szóbeliségére? Ebben az esetben tehát úgy kell értelmeznünk az első nyelvi kodifikátorok tevékenységét, mint akik a régi írott nyelvre, az írásszokásra, az etimológiai elvekre hivatkozva, azoknak sajátosságai nevében utasítanak el olyan jelenségeket, amelyek behatoltak saját koruk beszélt nyelvébe, és onnan esetleg beszüremkedtek akár bizonyos írott szövegműfajokba is.

Az általam a továbbiakban vizsgálandó nyelvi változókkal kapcsolatosan nagyon érdekesen fogalmaz az illativusi és inessivusi rag megkülönböztetését illetően:

„A'mellyek végezetre *inval* mondatnak-ki, *ban* vagy *ben* végeződnek. Mint: *Galammban, gombban, külömbben, épben, képben, szépben*. etc. Noha a'melly ablatusok *motum ad locum* jegyzenek, az *n* a'végekről *elidáltathatik*, és a'nak defectusa egy *lenis spiritus*val *supplealtathatik*. Mint: *Német-országba' indultunkba'*; *Szebenybe' mentünkbe'* etc. Illyen külömbségvel: *Voltam Német-országban*, *in loco: mentem Német-országba,* 'ad locum.

Szathmári (1968: 248) ezt a részt úgy értelmezi, hogy Geleji „elkülöníti a hol kérdésre felelő *-ban*, *-ben* ragot a hova kérdésre felelő *-ba*, *-be* ragtól...” Véleményem szerint itt az elkülönítés csak viszonylagos, és talán másképpen is értelmezhetjük Geleji adatait. Mit is mutatnak ezek az adatok?

1. Először is azt, hogy Geleji az *elidaltathatik* szót használja az illativusi ragot illetően, azaz megengedi, de nem tartja kizárólagos megoldásnak a rag *-n* nélküli, de az *-n* hiányát jelölő aposztrófós lejegyzését.

2. Téves etimológiai szemléletet tükröz lejegyzési szabálya, hiszen az illativusi esetben az *-n* hiányát jelölő írásmód föltételezi a rag végén az *-n* eredeti jelenlétét. Tehát egy olyan korábbi nyelvallapotot föltételez, amely soha nem volt.

3. Geleji példái a két rag összekeveréséről is tanúskodnak: ugyanúgy jelöli a tényleges illativusi lakokat (*Szebenybe'*, *Német-országba'*), mint az elvontabb határozói viszonyt kifejező, de valójában *-ban/-ben*-nel ragozandó igei származékszavakat: *indultunkba'*, *mentünkbe'*.

Ha tehát Geleji szabályait vizsgáljuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az inessivusi *-ban/-ben* rag mellett föltesz egy illativusi *-ban/-ben*-t is egy korábbi nyelvállapotban, amelynek jelölésében megengedi, de nem teszi kötelezővé a ragvégi *-n* leírásának elhagyását az elízióra utaló helyettesítő aposztróf egyidejű alkalmazásával. Másfelől azt is látjuk, hogy a bonyolultabb határozói viszonyok kifejezésében összekeveri a két ragot, ha úgy tetszik: a beszélt nyelv hatása alá kerül ő maga is. Munkájának elveit valószínűleg saját korának beszélt nyelve ellenében fektette le, és az illativusi és inessivusi rag használatát tekintve lényegében nem áll távol azoktól az írnokoktól, akik a biztonság kedvéért mindig a nazálisos végű ragváltozatot írták le a szegedi városi protokollumokban az illativusi funkciójú ragban is (l. Németh 2004: 99).

Milyen szándékot mutatnak Geleji törekvései? Azt, hogy rendet akar tenni az inessivusi és illativusi rag használatában, tehát valószínűleg úgy értékelte, hogy korának nyelvhasználói nem megfelelően használják a nyelvet e tekintetben – az inessivusban valószínűleg általános volt a nazális nélküli változat a kor szóbeliségében. És bár e rag használata esetében nem érvel kifejezetten a téves nyelvszokással, de egy másik nyelvi váltakozás kapcsán meggyőződhetünk arról, hogy képes **az általános nyelvszokással szemben is** állást foglalni – ez pedig a mennyiségjelzős szerkezet számbeli egyeztetéséről szóló XVI. cikkely, ahol az egyes számmal való egyeztetést kárhoztatja „...tiz, husz esztendő el-mulván etc. A mint hallom hogy a község szoll; melly egy igen nagy vétkeesség a' mi nyelvünkben.”

Összefoglalás

A jelenség

A következőkben összefoglalom előadásom eredményeit. A középmagyar kori szóbeliségben már vélhetően nem volt (vagy csak nagyon szórványosan élt) a *-ban/-ben* rag – ezt bizonyíthatja közvetve az MNyA. XX. századi adat-megoszlása és közvetlenebbül a moldvai csángó nyelvjárásszigetek nyelvföldrajzi anyaga. A rag rövidült változata minden dialaktusterületen kizárólagossá vált. A nazálist elhagyó változatok valószínűleg kezdtek az írott nyelvbe is benyomulni – ezt is érzékelték a korai grammatikai munkák szerzői. Így a nazálist őrző változatok kizárólag az írott nyelv bizonyos rétegeiben maradtak fenn. Amikor a korai nyelvtanok, helyesírási munkák szerzői a nyelvtani-raghasználati szabályokat írásba foglalták, akkor mindannyian úgy érezték, hogy taglalniuk kell a *-ban/-ben* és *-ba/-be* használatát, tehát érezték a nyelvszokás és a tradíciók eltávolodását. Előírásaik kimunkálásában erősen támaszkodtak a saját korukat megelőző időszak nyelvi emlékeire. Mivel e nyelvi emlékek az írott nyelv emlékei voltak (nincs okunk föltételezni, hogy a beszélt nyelv emlékei fönntmaradtak volna jelentős számban és hozzáférhető módon), ezért a korábban az írott nyelv bizonyos rétegeiben még többé-kevésbé jól elkülönülő raghasználatot tekintették követendő mintának. Érvélestechnikájuk másik pillére a nyelvtani funkció-megkülönböztetés volt – ez is abba az irányba hatott, hogy el kell különíteni a nazális és nazális nélküli formákat, egybemosódásuk nemkívánatos jelenség.² Tevékenységük első lépcsője annak a nem teljesen társ nélküli folyamatnak, melynek során a beszélt nyelvben már lezajlott nyelvi változást annak ellenhatásaként egy-egy nyelvi elemnek az írásképeszerinti ejtése váltja föl a szóbeliség presztízsváltozataiban. Ennek azonban elengedhetetlen szociokulturális föltétele a szilárd írott nyelvi norma biztos ismerete.

A nyelvi változás

De mit mond ez a folyamat a nyelvi változásról általánosságban? Azt láttuk, hogy történt egy nyelvi változás a szóbeliségben, amelyet az írott nyelv nem, vagy csak részben követett. Majd a kodifikációs-szetenderdizációs folyamatokban a nyelvatanírók a régi írott nyelv adatainak ismeretében és a funkció-megkülönböztetésre való hivatkozással igyekeznek rögzíteni a beszédből már kiavult formát, mint helyesnek vélt megoldást. A beszélt nyelvben végbement nyelvi változást tehát az írott nyelvi norma nemcsak hogy nem követi teljes egészében, hanem annak jelentősége a konzerválásnál sokkalta nagyobb: az írott nyelvben megőrződött forma a korai kodifikátorok tevékenységének köszönhetően a norma szintjére emelkedik, majd ez a későbbiekben viszszakerül a beszélt nyelvbe is – először csak a nyelvi tervezés szintjén, de a későbbiekben megállapítható módon már a formális beszélt nyelvváltozatokba is. Az írott nyelv tehát nemcsak ellenáll a szóbeliségben gyökerező nyelvi változásnak, hanem maga is változást, ellenirányú változást indukál a beszélt nyelvben: ebben ugyanis a kodifikációs folyamatok lezárulta után létrejönnek a különböző szociokulturális értékű és társadalmi tekintélyű változatok, amelyeknek legmagasabbra értékeltje egybeesik az írott nyelvi formával. A két ellentétes irányú nyelvi változás hatása ellensúlyozza egymást: eredőjük pedig az, hogy létrejön egy több évszázadon átfüvelő stabil váltakozás az inessivusi *-ban/-ben* esetében.

² Más kérdés, hogy – amint arra Sárosi Zsófia (2003: 370) is utal – a *-ban/-ben* rag fonetikai egyszerűsödése nem okoz kommunikációs zavart, tehát a funkció-megkülönböztetésre való hivatkozás mögött nem áll ott az annak elmaradása esetén fenyegető kommunikációs zavar, mint lehetséges következmény.

Epilógus

Végezetül néhány szó arról, hogy mennyire tekinthetjük egyedi esetnek a fenti modell szerint létrejövő nyelvi váltakozást és a *-ban/-ben* ragváltozat fönnyaradását. Véleményem szerint érdemes lesz további jelenségeket is a vizsgálat körébe vonnunk. Ugyanígy képzelem értelmezhetőnek olyan váltakozások fönnyaradását, amelyekkel már korábban (Németh 2001; Németh 2004: 72–8 és 85–6) is foglalkoztam: például a szóbelseji v. azonszótagú *-l* kiesését. E jelenséget tárgyalván hasonló módon ír az írott és beszélt nyelv kettősségéről székelyudvarhelyi nyelvtörténeti anyaga alapján Hegedűs (2005: 116–8) is. Ugyanezt a kettősséget és az írott nyelvi visszahatást vélem látni az *-ért* ok- és célhatározóragban is (Németh 2005).

HIVATKOZÁSOK

- Benkő Loránd 1987: *A történeti nyelvtudomány alapjai*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Berrár Jolán 1959: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Deme László–Imre Samu 1975: *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*, Budapest, Akadémiai.
- Hegedűs Attila 2005: *A változó nyelvjárás*, Piliscsaba, PPKE Bölcsészettudományi Kar.
- Geleji Katona István 1645: Magyar gramatikatska, in Toldy Ferencz szerk. 1866: *A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 293–329.
- Kiss Jenő 2001: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris.
- Kontra Miklós 1998: Gondolatok a (bVn) és a (bV) nyelvi változokról, in Sándor Klára szerk.: *Nyelvi változó – nyelvi változás*, Szeged, JGyTF Kiadó, 9–22.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 355–410.
- Németh Miklós 2001: Az *l* likvida előtti magánhangzó nyúlásának és az *l* kiesésének jelölése egy XVIII. századi hivatalos nyelvváltozatban, *Néprajz és Nyelvtudomány* 41/2: 397–406.
- Németh Miklós 2002: Kései középmagyar kori adalékok egy állandósult váltakozáshoz: az inessivusi és illativusi eset jelölése az írónoki nyelvben, in Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvsemlélet*, Debrecen–Jyväskylä, 253–260.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztemderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írónoki nyelvváltozatban*, Budapest, Akadémiai.
- Németh Miklós 2005: Az *-ért* határozórag kétarcúsága az írott és a beszélt nyelvváltozatokban, *Nyelvtudomány* 1, 147–153.
- Sárosi Zsófia 2003: Morfématörténet, in Kiss Jenő–Pusztay Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 352–371.
- Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, Akadémiai.
- Várad Tamás 1990: *-Ba* vagy *-ban*? (Problémavázlat), in Szabó Géza szerk.: *II. Dialektológiai Szimpozion*, Szombathely, BDTF Kiadó, 143–55.